

FRIED ISTVÁN

Megold(hat)atlan (?) kérdések a szöveg, a medialitás és a filológia körül

SZÉLJEGYZETEK KULCSÁR SZABÓ ERNŐ KÖNYVÉHEZ¹

„Üdv. az igazi filológusnak!”

(Friedrich Schlegel)²

Kulcsár Szabó Ernő 2004-ben kiadott tanulmánykötete mintegy tíz esztendő „terméséből” szemelget, több – igen lényeges – ponton érintkezik azokkal az irodalomtörténet/tudomány alap(?)problémáit fejtegető értekezésekkel, amelyek keresik, ám egyelőre nemigen vagy önnön állításaikban kételkedve jelölik meg, semmi esetre sem „ki”, az irodalomtörténet/tudomány helyét, lehetőségeit az e diszciplína „bekebelezésére” igényt tartó, önmagukhoz integrálni törekvő, vele „közösködni” óhajtó tudományszakok között. Abban szintén összeolvasható Kulcsár Szabó Ernő a tőle megszokottan határozott vonásokkal fölvázolt elméleti premisszákkal jellemezhető kötete a vele párhuzamosan érzékelhető irodalom(?)-tudományos igyekezetekkel, hogy „kihívásként”, újragondolásként, vitalehetőségként számol olyan divatos, megfontolást érdemlő elméleti irányzatokkal, (rész-)diszciplínákkal, mint az újhistorizmus, a kulturális antropológia, a művelődéstörténet, illetőleg azt részint módosító, részint átformáló kulturologia (Kulturwissenschaften, cultural studies); ugyanis az általuk értelmezési ajánlatokként szerveződő elméleti álláspontok egyfelől nem egyszer kétségessé teszik egy szuverén, bár sosem teljesen „önelvű” irodalomtörténet/tudomány jövőbeli létét, másfelől nagyobb és látványosabb jelentőséget igyekeznek tulajdonítani mindazoknak a „kontextusoknak” és „társtudományi” átszövődéseknek, amelyek terében és idejében az eddigénél megnyugtatóbban vélik elhelyezhetőnek (egyszerűsítsünk!) az irodalmi szövegeket, sőt: olykor költői életműveket. Ebben a tudománytörténeti keretben Kulcsár Szabó Ernő főleg a medialitás-elmélet (Friedrich Kittler által rendszerbe fogalmazott) változatát szembeesíti (hogy a kötet címéhez hívek maradjunk!) a „szöveg”-gel és a „filológiá”-val (helyenként ugyan inkább filológusok meghatározott csoportjával, mint a filológiával), ám szűkebbre is, tágabbra is szabván vizsgálódásának téridejét, az alábbi alcímmel látja el a könyvet: „Költészettörténet és kulturalitás a modernségben”. A terminológiájára kényesen ügyelő szerző jó hermeneutaként elemzéseinek, levezetéseinek, sőt a maga megrajzolta vitapozícióinak „történetisége” mellett áll ki, s a szóválasztás tanúsága szerint nem elsősorban a költők, hanem a költészet(típusok) historikuma érdekli; s bár e kötetben a magyar modernségváltozatoknak oly kiemelkedő szereplői kínálnak lehetőséget a nyelv- és személyiségfelfogások különféle képpen értett

modernségének demonstrálására, mint József Attila, Szabó Lőrinc és Kassák Lajos, hivatkozási alapként Ady meg Kosztolányi, ritkábban Babits, illetőleg Márai Sándor és Németh László, a kortárs „költészettörténet”-ből (talán egyelőre még inkább csak költészettörténekből) oly paradigmaticus vállalkozások kerülnek elő, mint Kovács András Ferencé, Oravecz Imréé, utalásképpen Garaczi Lászlóé és Esterházy Péteré, valójában nem irányzatpoétikai, hanem nyelv – és költészetelméleti, részint szubjektumelméleti jellegű a kifejtés. Nem kitérőképpen, hanem a félreértések elkerülése végett írnam le, hogy a kötet a költészetet feltehetőleg a német Dichtung és nem a Poesie jelentésben használja, s nem kizárólag a lírai-verses művek/műfajok szinonimájaként. Kiegészítésül hadd tegyem hozzá, hogy míg Kassák és a német expresszionizmus és, sajnos, csak a német dadaizmus együtteleolvasása, szembeesítő elemzése nemcsak indokolt és meggyőző, hanem éppen ennek az egybevetésnek köszönhetően nyerhetünk újabb információkat Kassák „költészettörténeti” szerepéről és európai helyéről (bár az olasz és orosz futurizmus bevonása nem volna teljesen fölösleges), Szabó Lőrinc és az általa fordított Ernst Stadler egy-egy versének összeolvasása nekem inkább úgy hat, mint kivágott részlet egy terjedelmesebb tanulmányból. A címben és az alcímben kitérőtt tételek (*A líra kinetográfija és az „én” kívülhelyezése – A mozgás „írhatóságának” avantgarde és későmodern technikái*) részben a kittleri elmélet(ek) bizonyosságául szolgál(nak), az irányzatpoétikai megjelölés pedig a kronológia természeténél fogva (feltehetőleg akaratlanul) az előttiség és utániség kissé merev dichotómiájába helyezi a két verset: ez költészet-„történetileg” persze nem megrovandó, ugyanakkor hermeneutikailag nem százszázalékosan indokolható. Annál kevésbé, mivel – tekintve Szabó Lőrinc és Ernst Stadler értékfelfogású besorolhatóságát: Stadler ma már kevésbé „reprezentáns” poéta a német, mint Szabó a magyar irodalomban, legalábbis a magyar világirodalmi kánont szem előtt tartva – az avantgárd egészen más poétikai feltételeket hozott létre alakulástörténete során, illetőleg egészen más anti-poétikai, sőt: poetológiai feltételeknek kívánt megfelelni, más retorikai premissákra hivatkozott, mint a későmodernnek nevezett korszak(?) reprezentánsa, a *Lidércet* író Szabó Lőrinc. S éppen ennek a tanulmánynak alkalmisága (hiszen konferenciaelőadásnak készült oly hallgatóság számára, amelynek nem állhatott rendelkezésére a Szabó Lőrinc-vers) világít rá arra, ami problémaként nem ennyire itt, mint inkább a hungarológia (tév)útjain töprengő (vita)író-sok tárgyát alkotja: miként illesztendő be a magyar hozzájárulás az európai „költészettörténet”-be, netán az európai irodalomközi folyamatba, más oldalról szemlélve: kinek szól a hungarológia? Durvábban: „egyszerű” export-cikk-e, amely „megfelelő” (?) nemzetimázs létesítésére vállalkozik? Vagy olyan (tudományos) előfeltevés-rendszer, amely más diszciplínákkal való szüntelen dialógusban formálódik? Még annyit: a berlini hallgatósághoz talán valóban a címekbe kivetített tárgymegjelölésekkel lehetett, volt érdemes szólni, hogy indokoltá váljék: Szabó Lőrinc (és általában a magyar „késő-modernség”, tehát az 1930-as évek Kosztolányi – és Babits-lírája, József Attila költészete) miként volt képes úgy túllépni az avantgárdon, hogy annak néhány fordulatát, több kérdését újragondolta, idézőjelbe tette, deformálta, hasznosította, a krizeológia tanulságaival szembeesítette, és megvetette annak a „késő-modern” lírai elgondolásnak alapját, ezzel együtt annak egyik lehetséges változatát is megteremtve, amellyel az 1940-es, 1950-es esztendőök lírája (nem nálunk, bár íróasztalfiókba rejtve itt is) dialogizálhatott, s itt Pilinszky, a kései Benn vagy

Paszternak egyként említhető volna. Hogy az avantgárd vitatársi pozícióba helyezése és átírása hogyan munkált a Szabó Lőrinc-lírában, erre alkalmat kínált volna a Stadler-vers fordításának elemzése, ez érthető okokból nem kerülhetett be a berlini előadásba. Az azonban megfontolandó lehetett volna, hogy a magyar kötet számára egy efféle függelék hasznos lett volna. Egyetlen példát említenék: az expresszionista nyelvhasználat összetett főneveinek visszaadására ügyelő magyar költő éppen a befejezésnek halmozásként ható ismétléseit vonja vissza, a töredezetté tett versbeszédet némileg oldja egy összetett mondatdal, s az expresszionisták szókincsének egyik igen fontos szavát (Drang) fordítatlanul hagyja, ellenben az elvonatkoztatottat, az általánost ugyan nem közelíti a személyeshez, ám kinyitja a személyes előtt:

*Und Glut und Drang
Zum Letzten, Segnenden. Zum Zeugungsfest.
Zur Wollust. Zum Gebet. Zum Meer.
Zum Untergang.*

*És viharok
akarat-tüze ráz,
hogy jöjjön a végső, perzselő. A nemzés ünnepe. A gyönyör.
Az ima. A tenger. A pusztulás.*

(Ez egyben arra is példa, visszatérve a hungarológiához, hogy nem minden esetben tanácsos a külföldieknek szóló írást változatlan formában közölni a magyar olvasóval, és megfordítva: biztos sikertelenség, ha a magyar közönségnek szánt értekezést csupán lefordít(tat)juk valamely idegen nyelvre. Ezt a problémát is kezelhetjük a saját meg az idegen egymáshoz viszonyítása kérdéseként, de talán célszerűbb tekintettel lenni a különféle nyelvű, kulturális háttérű olvasótáborok – költészettörténeti– „interferenciáira”.)

Ennyi elkalandozás után újra Kulcsár Szabó Ernő kötetének címein töprengenek el: a medialitás a szöveg meg a filológia közé van helyezve, azaz a szövegfilológia nem annyira pozitivistának, mint inkább faktografikusnak tekinthető válfaja ellenében szükségesnek látszik elválasztásuk. Mint ahogy a költészettörténet első megközelítésben a modernségre korlátozódik, de a kötet utolsó tanulmányának egyik „hőse” Varró Dániel, nyilván az ő „modernségre” elé (ha lehet) valamilyen jelző kívánczik, a „poszt” az ő esetében sugallhat modernségekben túlit. Igaz, míg Szabó Lőrinc vagy a kötetnek számomra legizgalmasabb, legfontosabb és legalaposabb olvasásról tanúskodó tanulmányának hőse, Nietzsche külön értekezésekben szerepel, József Attila, Kosztolányi és Varró Dániel inkább egyrészt modernségváltozatok költészettörténeti példái, igazolói, másrészt a leginkább értelmezési stratégiák „értelmezése” során kerülnek szóba. Ugyanakkor ezáltal, hogy a címben a medialitás jelentésénél és helyzeténél fogva nem egyszerűen közvetítésként állítódik színre, az a látszat keletkezhet, hogy mind a költészettörténet, mind a kulturalitás (az alcímben) a medialitáshoz fűződő viszonyában válhat lényegivé, így a kötet címei azt sugallják számomra, hogy az irodalmi szöveg közvetítettségének hogyan-ja, a XX. században kétszer is gyökeres fordulatának játékba hozása lesz a kötet vezérfonala, ha úgy tetszik azok az „Aufschreibesysteme”, amelyeket a már említett és a kötetben több művével jelenlévő, hang-

súlyosan hivatkozott tanulmányaiban, könyveiben Kittler „leírt” (följegyzett) az 1800/1900-as esztendőkre vonatkoztatva. Ám a jó tanulmánykötet mindig többet (vagy kevesebbet) ad, mint amit ígér. Kittler „rendszere”, diagnózisa sem uralkodik el szerencsére a kötetben, viszont a medialitás ilyen hangsúlyos szerepeltetése jelzi, hogy a konstanzi hermeneutika magyarországi népszerűsítésében fontos szerepet játszó Kulcsár Szabó Ernő tovább kísérletezik részint a befogadásméletek, a hatástörténeti változatok differenciálásával, részint az általa mediális kultúratudománynak nevezett diszciplína (?) hasznosításával. Ami mindenképpen üdvözlendő, hogy az általa megmerevedettnek, ne tagadjuk: antikváriusnak minősített filológiával szemben olyan hermeneutikai lehetőségek körvonalazására tesz javaslatot, amelyek egymás mellé helyezik Kittler és Gadamer „érvelését”. „Az, [amit meg lehet érteni, az nyelv] tétele (...) nem áll messze az ismert médiumtechnológiai tételtől, nevezetesen, hogy [nem a szignifikátum, hanem a szignifikáns az, amit hallunk]. A nem lényegtelen eltérés abban van, hogy Gadamernél – nem a világ, nem a valóság, hanem – egy médium (nevezetesen a nyelv) *megérthetőségéről*, míg a mediális pozíciók esetében – nem az utalt, a jelölt vagy helyettesített dolog, hanem – egy médium fiziológiai *észleléséről* van szó. Az a különbség azonban, amely így a megmutatkozás saját léthez tartozó modusza, illetve a [jelentés] – önmagával nem azonos – anyagi hordozóra való ráutaltsága között van, már nagyon is számottevő ahhoz, hogy ne volna termékeny az irodalom esztétikai tapasztalatának megértése szempontjából.”

Ezek a finom distinkciók, a médium(ok) kezelésének, jelentőségének és a velük kapcsolatos kutatási-gyakorlati tapasztalatoknak mérlegelése végül eszerint odavezethetnek, hogy az irodalomnak nemcsak a többi részrendszerből, hanem az irodalomnak a „művészetek esztétikai közösségéből” történő kikülönülése is igazolhatóvá válik. Ennek alapján számomra elfogadható Kulcsár Szabó Ernő határozott megállapítása: „Akár a költői szó általános, immatériális igazságérvényéből, akár a szöveg alakzatainak stabilizálhatatlan retorikai mozgásából származtatjuk is az (...) előállt határozatlanságot, esztétikai tapasztalatként ez utóbbi azért lehet egyszerre fölemelő és fenyegető, mert az irodalom médiumával való szembesülés mindig egy lezárhatatlan találkozás eseménye.” Részint ezzel, részint a médiatörténet/tudomány összefüggéseivel kapcsolatos, hogy az irodalomtudomány (jelen) helyzetéről ezért több perspektívából több, egymást vitató nézet született. Jórészt aszerint, hogy az irodalomtörténet/tudomány sajtószerűségének elfogadása és/vagy elutasítása miféle megfontolások szerint zajlik (zajlik, mivel elég zajosan történik), de részben talán aszerint is, hogy az irodalomtörténet/tudomány milyen mértékben ismeri föl „viszonyának” ambivalens voltát a társtudományokkal. Ilyenkor merül föl, hogy mennyire maradhat meg pusztán irodalomtörténetnek/tudománynak, de az is, hogy kétségesse válik, miszerint önmeghatározásának feltétlenül azonosnak kell-e lennie az ötven, száz, kétszáz vagy akár a húsz évvel ezelőttivel. Kulcsár Szabó Ernő e kérdésen gondolkodva irodalom- és társtudományok kölcsönösségét nem egyszerű akció-reakció, adásvétel viszonylatban véli föltárulni. Szerinte „Az irodalomtudomány (...) jól kell, hogy ismerje helyzetének ama kettősségét, hogy míg – az episztémé tapasztalatának transzdiszciplináris kölcsönösségén keresztül – részint a társtudományok kérdésirányában, válaszainak nem kell kényszerűen egybeesnie a bölcsélet vagy a pszichofiziológia feleleteivel.” Ide annyit szűrnék be, hogy jöllehet Gottfried Benn nem jutott e kötetben önálló tanul-

mányhoz, mind Nietzsche-ről, mind a modernség költészetfelfogásairól szólva az értekező (ezúttal kevésbé a költő!) Benn számottévó szerepet kapott az érvelésben. Nemcsak a Nietzsche-stúdiumok, hanem a modern líra problémáit kifejtő értekezéséből vett idézetek is arra szolgálnak, hogy Kulcsár Szabó modernség-felfogását igazolják. Ami a kötetben Benn-től idéztetik, jellemző, Benn fő gondolatait megfogalmazó citátumok. Inkább az okoz bennem némi zavart, hogy a sűrű Benn-hivatkozásokból alakulató Benn-portré kissé egyoldalúra-merevre sikerült, s minthogy nem magáról Benn-ről, hanem a Benn-oeuvre egy periódusából valók a mondatok, a helyzet természeténél fogva nem vázolódhat föl az a meglehetősen hosszú út, amelyet Benn tett a *Morgue*-kötettől a *statikus versek*ig, és így nem szembesíthető a Benn-költészet a Benn-esszéekkel, a kétfajta tevékenység ugyanis még azonos időszakaszban sem mindig harmonizál teljesen egymással, olykor jelentékeny a törés; továbbá: igaz, hogy Benn Nietzsche-jellemzése Kulcsár Szabó előadásában számomra meggyőzőnek tűnik, de annyit azért hozzátennék, hogy Benn „szelektíve” olvasta Nietzschét, aki filozófiailag válaszolta meg (olykor azt), amit Benn költészetében és/vagy líraelméletileg kérdezett. Benn költészetfelfogása pályáján nem maradt változatlan, viszont korai lírájának expresszionizmusát nyomaiban kései verseiben is fölfedezhetjük. S még annyit, Benn Nietzsche-képére hatással volt a Kulcsár Szabó által is hivatkozott Ernst Bertram Nietzsche-értelmezése. Talán ez is lehet az oka annak, hogy Benn Nietzsche személye és e személy nyelvi kifejeződése érdekelte.³

Nem egészen kitérőként írom ide egyik, újabb olvasmányom néhány tanulságát. A tanulmánykötetnek már a címe is figyelmet keltő: *A kultúra olvashatósága. Irodalomtudományok a kulturális technika és az etnográfia között.*⁴ A közötte szituáció jórészt Kulcsár Szabó kötetcímét idézi. Az engem leginkább érdeklő értekezés címe viszont paradoxitásával tűnik ki: „Miért nem szabad az irodalomtudománynak irodalomtudománynak lennie?”⁵ S a szerző arra hoz számos példát, hogy irodalomtörténetek, illetőleg -tudósok(? – a kérdőjel az enyém!) nemcsak határátlépéseken töprengenek, azokkal próbálkoznak, hanem az irodalomtörténetre/tudományra más diszciplinák eljárásait erőltetik, szigorúbban fogalmazva, az irodalomtörténet/tudomány kompetenciáját egyszerre szűkítik és tágítják. Amit most szabad fordításban ideírok, talán közhelynek tetszhet, de olyannak, amelyről mintha mainapság többen megfélemednének. Az irodalom – véli a szerző – létét annak köszönheti, hogy megoldhatatlan problémák, problémái vannak. Voltaképpen értelmét abban leli, hogy apóriákba vezet be, tudatosítja azokat, és a napirenden tartja. És ha úgy tetszik a végén, hogy narratív feloldja ezeket az apóriákat, az alaposabb rátekintés során azonban látszatmegoldásoknak tűnnek, amelyek, ha nem vakon, mindenáron akarják fölmutatni a megoldást, leleplezik az interpretálót. Egy másik helyen arról van szó, hogy a modern hermeneutika mint körszerű eljárás implikálja a saját álláspontához kötöttséget, ezáltal annak meghaladhatóságát. Aligha hidalható át a szerző szerint, nem is kerülhető meg ez a kérdés, még akkor sem, ha Gadamer nyomán folyamatos horizontösszeolvadást tételezünk, mikor a hagyományok összefüggései építetnek meg. Más kérdés, hogy Gadamer (ezúttal a *Szöveg és interpretációt*) újraolvasva, elismerve a horizontösszeolvadás reflektálatlan tézissé, tétellé válhatását, valamint némileg leegyszerűsítettését, a följebb idézett szerzőt talán rövidre zárással lehetne gyanúsítani, hiszen az irodalomtörténet/tudomány védelmében a dolgozat több helyén a hermeneutika igényelte tör-

ténetiség érvényesítésében látszik kételkedni, mondjuk úgy, mintha az irodalomközi folyamat kutatása helyett hagyományosabb irodalomtörténetet és műelemzést szeretne látni. Gadamer önértelmezését azonban nem árt ideidézni:

„Ha az interpretáció egy szövegben legyőzi azt, ami idegenül hat, és ezzel az olvasót hozzásegíti a szöveg megértéséhez, akkor saját háttérbevonulása nem eltűnést jelent negatív értelemben, hanem a kommunikációba való belépést, oly módon, hogy feloldódik a szöveg horizontja és az olvasó horizontja közötti feszültség – ezt neveztem úgy, hogy *horizontösszeolvadás*. Az elválasztott horizontok, miként a különböző álláspontok például, feloldódnak egymásban.”⁶

Persze, nem árt Gadamer önértelmezését kiegészíteni az őt nem annyira korrigáló, mint inkább kifejezetten irodalomtörténeti/romanista/irodalomelméleti aspektusból továbbgondoló Jauss elgondolásával. Jauss szerint „a múltbeli esemény nem érthető meg következményei nélkül, a műalkotás pedig az általa kiváltott hatás nélkül. Sőt, egy múltbeli esemény vagy mű hatásának és értelmezésének története esélyt kínál arra, hogy olyan sokrétű jelentésben érthessük meg, ami a kortársak számára még beláthatatlan volt. Ha a múltbeli élet eredeti horizontját nem venné mindig körül jelenünk későbbi horizontja, a történeti megértés sem volna lehetséges. Ez ugyanis csak akkor és olyan mértékben képes felfogni a múlt másságát, amennyiben az értelmező el tudja választani az idegen horizontot a sajátjától. A történeti megértés munkája a két horizont közti közvetítés tudatos végrehajtása.”⁷ (Tehát nem horizontösszeolvadás.) S ehhez ironikus hozzájárulásként Friedrich Schlegel véleménye, ha úgy tetszik, a hagyományértelmezésről: „Eddig még mindenki megtalálta a régiakban, amire szüksége volt, vagy amit óhajtott: kiváltképpen önmagát”.⁸ Akármint vélekedünk is, a közvetítés és közvetítettség, valamint annak „hogyan”-ja feltehetőleg nem csupán vagy nem elsősorban a hermeneuták magánügye, hanem az irodalomtörténet/tudomány „közügye”, különös tekintettel az irodalom, az irodalmi mű információhordozóinak, tárolóinak, közvetítőinek stb. a XXI. századra alaposan megváltozott s további alapos változásnak kitett feltételeire. Kulcsár Szabó Ernő egy tanulmányának szövegközi címe mintha egyben kutatási programja is lenne: „Szövegre irányultság – mint saját és idegen hatásösszefüggése”; ebben a „keret”-ben kerülhet sor a hermeneutika pozíciójának újabb leírására, pontosabban: hermeneutika és mediaelmélet/történet, hermeneutika és dekonstrukció kapcsolat- és viszonyváltozatainak újbóli feltárására. „A hermeneutika – írja Kulcsár Szabó Ernő – ugyanis kétségtelenül azért ragaszkodik az állandó továbbadásban élő tradíció folytonosságához, mert a hagyomány hordozó kontinuitása nélkül elgondolhatatlan az előzetes megértés, amely a megértést mint mindenkori más-ként-értést lehetővé teszi.” Majd alább: „A hagyományban való benneállás megelőzhetetlenségéből adódó belefoglaltságunkat a jelenvalólét hermeneutikai szituáltságába azért lehetetlen maradéktalanul feltárni, mert a saját megértés – mint valamit valamiként megértő esemény – sohasem önmagát értve következik be, minden hermeneutikai teljesítmény utólagos természetű.” Ennek egyenes folyománya a filológia ama radíciójára utalás, amelyet Kulcsár Szabó Ernő August Boeckhtől (ugyan nem eredeztet, ám vele) indít, de amely már Boeckh előtt is jelentkezett Friedrich August Wolf munkásságában (1807!). A klasszika filológiát olyannak kívánta látni, mint mindama ismeretek, rövidre fogva: „anyagnak” a summáját, amely a görögök és a rómaiak tevékenységével és sorsával, politi-

kai, tudományos és családi körülményeikkel, kultúrájukkal, művészetükkel és tudományosságukkal, szokásaikkal, vallásukkal, nemzeti jellemükkel és gondolkodásmódjukkal ismertet meg bennünket.⁹ Hasonlóképpen alapozódik meg – teszem hozzá – a szlavisztika Jernej Kopitar és Josef Dobrovský munkásságában (amelynek nem csekély jelentőségű hányada kettejük levelezése révén „közvetítődik”): nevezetesen a kulturologia teljes joggal hivatkozhat arra, hogy kezdetei nem az irodalomtudományon belüli pozitivista módon felfogott szövegfilológiára korlátozódtak, hanem a teljes kulturális (és nemcsak közvetlenül kulturális) mezőt szem előtt tartották. A Wolf felsorolta „rész–részrendszerek” az ő meg Boeckh felfogásában és gyakorlatában nem csupán leltárszerű tárolását írják elő az összegyűjtött/gyűjtendő tudáshalmaznak, Boeckh posztumusz kiadott előadásában nem egy és oszthatatlan, sem pedig egy atomjaira szétesett filológiai tudomány célzódik meg, hanem a filológiai tudományok enciklopédiája és metodológiája. Ide azonban nem árt Nietzsche figyelmeztetését írni, amely a megértés-befogadás összetettségének hangsúlyozása mellett a konvenció jelentőségére is utal: „Homérosz háromnegyed része konvenció; és hasonló a helyzet minden görög művésznél, akiből hiányzott az eredetieskedés modern dühe. Nem élt bennük a konvenciótól való rettegés, hiszen a konvenciók kötötték össze őket közönségükkel. A konvenciók valójában nem egyebek, mint *elsajátított* művészi esz-közök, hogy megértsenek a hallgatók, fáradsággal megtanult közös nyelv, amely nyelven a művész valóban közölni képes. (...) Amit a művész a konvención kívül közöl, azt mintegy a saját felelősségére közli, és legjobb esetben azzal az eredménnyel, hogy új konvenciót *alkot*.”¹⁰ Amihez persze hozzá lehet tenni, hogy mindig a következő nemzedékek avathatják konvencióvá mindazt, ami a kortársak szemében újnak tetszik, és itt megint utalni lehet arra, amit Kulcsár Szabó Ernő a filológiával kapcsolatban fontosnak tart kiemelni: „a filológia (...) kifejezetten valami már *valahogyan* tudottnak (<megértettnek>) a nyelvi dokumentumaival foglalkozik”; igaz, a művészi-írói konvenció és annak „utólagos” feltárása egyként igazolhatja a horizontok elválasztottságát, valamint azt, amit korábban Friedrich Schlegeltől idéztem, önmaga föllelését a régiek világában (nemcsak szövegében). Ugyanakkor megfontolást érdemel Kulcsár Szabó részkövetkeztetése: „a szövegen végzett filológiai munka (...) nem korlátozódhat szószerintiségük pusztá kibetűzésére, majd az ezt követő értelmezésre, mert egyáltalában nem tudjuk elkerülni, hogy olyan lehetőségeket is bevonjunk ebbe a megértésbe, amelyeknek az eredeti szándékoltsága vagy akaratlansága felől nem rendelkezünk ismeretekkel.” Friedrich Schlegel filológusi igénye pedig emígy szól: „Annak, hogy a filozófiát a filológiára, vagy ami még ennél is sokkal szükségesebb, a filológiát a filozófiára alkalmazzuk, az egyetlen módja az, hogy egyszerre vagyunk filológusok és filozófusok.”¹¹ Az Kulcsár Szabónál nem, másutt viszont szóba kerül: mennyire veszélyeztetett az irodalomtörténet/tudomány általában, a filológia meg különösen? Kulcsár Szabó az irodalomtudomány „elhelyezhetlenségé”-ről töprenkedik (az idézőjelek tőle valók.) Erről a későbbiekben.

Ha elfogadható vagy vitaalapnak tekinthető egy kézikönyv állítása, miszerint (írtam már) az irodalomtudomány a kultúratudományok és a filológia *közé* került,¹² vagy oda navigálta magát, netán oda szorult, akkor e nézet szerint az irodalomtudomány terjesztette ki „mezejét”, magához csatolván a médiatörténetet, a diszkurzus-elemzést és a történeti antropológiát. Az első rekonstruálja – állítja kézikönyvünk – a kommunikáció „előállítá-

sának” technikai feltételeit, kittleri terminussal élve az „Aufschreibesysteme” változásait; a második megalkotná a szabályokat, amelyek a különféle intézmények beszéd – és írásmódjának rendjéről, rendszeréről gondoskodnak, beleértve az irodalom rendszerét is. A történeti antropológia ama szövegnyomokra kérdez, amelyekből a civilizációs folyamat feltárható. Mindez az irodalomtudományt a kulturológia felé közelíti, annál is inkább, mert a szövegfogalom mára szinte parttalanná tágult, a „kultúra mint szöveg”, továbbá az „every text is intertext” bevallva/bevallatlan áthatja az önnön életképességét, érvényesülésének jogos voltát hangsúlyozó, előtérbe állító irodalomtörténeti/tudósi tevékenységet, amely többnyire megelégszik az interdiszciplinaritás mechanikusan értett felfogásával. Azzal ugyanis, hogy részint összevonható különféle tudományterületek kérdésirányultsága, részint a (felületi) hasonlóságok elfogadása messzemenő következtetésekre ad lehetőséget, nem egyszer, a különbözőségeket kísérli meg eltörölni. S bár ma már az összehasonlító irodalomtudomány „összehasonlító tudományokat” igényel, az interdiszciplinaritás mint tudományszakok összeműködése önmagában nem járul hozzá a kulturológia és módszerajánlata elfogadhatóságához, ha irodalmi, költői szövegről van szó, különösen nem: kézikönyvünk elretentő példát hoz arra, hogy egy mindenáron tudományközi igény kielégítése hová vezethet.¹³ Egy háromszakasos verset említ, amely más kulturális kontextusokba van beleszóve: a biblia képi hagyománya, egy boncolás orvosi jegyzőkönyve, az írógépj mint új technológia, a protestáns lelkészlak intézménye, az irodalom terjesztésének rendszere, a szerző cigaretta-fogyasztása stb. Megállapítja, hogy mindennek bevonása még a könnyebb feladat. Megszakítom a kézikönyv előadását először azzal, hogy Gottfried Benn *Der Arzt* (Az orvos) című korai verse ismerhető föl, s ezt a Benn-életrajzra tett utalás erősíti. Másodszor azzal, hogy nyilván inkább ama „totál káros” *állatorvosi ló* demonstrálása a cél. Harmadszor azonban azzal, hogy a szöveg parttalanná tágítása, a tudományköziség reflektálatlan alkalmazása valójában nem a kulturalitás eseményévé („a kultúra: szöveg”), teszi az elemzést, hanem a sehová sem tartozás, az abszolút közöttség, hozzátenném: az öncélú filologizálás zsákutcájába vezet. A kézikönyv azonban tovább lép azáltal, hogy a „nehezebb” esetre is hoz példát. Hiszen akár egy háromszakasos vers is behelyezhető a különféle médiumok (írás, kép és zene) hálózatába, valamint a különféle rendszerekébe (jog, tudomány, vallás). Azt a veszélyt érzékelteti kézikönyvünk, amely a kulturológia és a filológia elkülönítéséből származhat, a filológia nem érzi, hogy válaszolnia kellene az új kihívásokra, míg a kultúratudomány fölöslegesnek hiszi, hogy szövegeken igazolja feltevéseinek valószínűsíthetőségét. Lényegében itt is lehet érintkezést találni Kulcsár Szabó Ernő fejtegetéseivel, szerinte „Az irodalomtudománynak (...) nincs módja kirefektálnia magát *diszkurzuselemző és szövegtudományi* szituáltságának kettősségéből.” Hogy miért lesz Esterházy *Javított kiadásának* látszólag kettős nyelvisége a példa, azt az alább idézendő kijelentés hitelesítheti: „az esztétikai tapasztalat irodalmi kritériumai” egy „olyan irodalmisággal szemközt” fogalmazódnak meg, „amely a palimpszesztusok és a szövegközi írásmód kapcsán nemcsak a szöveguniverzumba való belépés [ismétlő], megelőzőtt jellegét vette tudomásul, (...) a belépés eredetiségének megszüntetésével egyidejűleg megállapíthatatlanná teszi az irodalom és a rajta túli diszkurzusok határait is.” Esterházy „regényében” a különféle nyelvek, amelyek természetsszerűleg különféle diszkurzusok képviselőitében „közvetítenek”, a tipográfiai elkülönítések ellenére egyként

járulnak hozzá a befogadás esztétikai tapasztalatához. Kulcsár Szabó mintegy összegző-ként eképpen teljesíti ki találó megfigyeléseit az Esterházy-mú felmutatását követően: „A modernség záróküszöbén annyi azonban valószínűsíthető a fentebbi tapasztalatból (az általam kihagyott részben a rendszerelmélet, a kulturalitás és az irodalomértelmezés konfrontálására kerül sor), hogy a nyelvek és szövegfajták interpenetrációjának irodalmi gyakorlata olyan poliglott medialitásként működik, amelyhez már az irodalom autopoieízisén sem rendelkeznek hozzá – nem hogy morfológiai, hanem – megbízható diszkurzív ismervek sem. Ami itt azt jelenti, hogy kiszámíthatatlan váratlansággal nem azért bizonyulhat bármely nyelvi kijelentés [irodalminak], mert az irodalom elvesztette a maga megkülönböztetett ([művészeti]) státuszát, hanem mert a megkülönböztethetőség ismérvei a modernség záróküszöbén túl már nem vezethetők le esztétikai premisszákból.” S hogy itt a modernség záróküszöbe valóban lényeges időbeli tényező, arra a XIX. és XX. századi prózai epika története is figyelmeztethet. „Ellenpéldaként” hozom föl, hogy Balzac az *Elvesztett illúziók*ban recenziókat iktat be az elbeszélésbe, ugyanarról a fikatív műről egy negatívát meg egy pozitívát, ugyanannak a szereplőnek politikai(!) páfordulását dokumentálva, egyben imitálva a korszak recenzió-írását. Ugyanennek a szereplőnek verseket tulajdonít, amelyek a kortárs költőktől származnak. Mindezzel „rekonstruálni” igyekszik kora Párizsának irodalmi életét, publicisztikáját. Az egységes szerkezetbe fogott nyelvek és „diszkurzusok” mögött (politika, sajtó, könyvnyomtatás- és kiadás, nyomda- és papíripari „fejlődés”-fejlesztés, kapitalizálódás stb.) azonban egy olyan elbeszélő áll, akinek biztos ismeretei vannak regénye világáról: a kínai papírgyártástól kezdve a vidéki nemesi szokásokig és szalonokig, a restaurációs főúri társasági nyelvtől és magatartástól kezdve a vidéki nyomdák állapotáig. Aligha becsülhető túl Balzac fölismerése és rádöbbenése nemcsak a „modernség” kezdetére, ha úgy tetszik, a „művészeti korszak közelgő vége”-re, hanem a diszkurzusok összjátékára is, ezen belül politika, iparfejlődés, irodalom, sajtó, tőkés vállalkozás hol rejtett, hol nyílt kölcsönösségére. Hiszen a regényben még a tőkésedés gazdasági-pénzügyi tranzakcióinak „könyvelői” eszközökkel történő bemutatása is elbeszéléssé válik, a szó irodalmi értelmében. Kulcsár Szabó Esterházy-példája nemcsak azt tanúsítja, hogy az irodalomtól és az irodalom megszokott vagy elvárt nyelvétől idegen nyelv(ek) átesztétizálódhatnak (például) egy regény nyelvi összefüggés-rendszerében, hanem azt is vagy főleg azt, hogy ún. nem-irodalmi szövegek találkoztatása irodalmi szövegekkel egyfelől újragondoltathatják az elbeszélés „technikáit” (akadt olyan feltételezés is, miszerint a *Javított kiadás* ügynökszövegeit maga az író írta, s hogy valamiféle olyas játékról van ismét szó, mint Csokonai Lili esetében, csak hogy XX. századira időszzerűsítve), másfelől a nyelvi konfrontáció és kölcsönhatás, valamint a történésnek mint fokozatos beavatodásnak végigkísérése, a dokumentumok olyan beiktatása, amely nem a fikatív világ sokrétűségével párhuzamos–ellentétes ismereteket közöl, egy régi-új alakzat konstituálását segíti elő, ezáltal régi-új helyzetbe hozza az „esztétikai tapasztalat”-szerzést.

Az irodalomtudomány „elhelyezhetetlenségé”-nek kérdése aztán a továbbiakban oly módon állítódik színre, hogy megkockáztatódik „egy kultúratudományként funkcionáló irodalomértelmezés”. Hogy a papír- és nyomdaiparban végbemenő technikai forradalom megváltoztatja az irodalom státuszát, lényegében ezt „regényesítette meg” Balzac, de az avantgárd törekedett arra, hogy felhívja a figyelmet „az irodalom látható formájának

anyagszerúségé”-re, ha úgy tetszik a technika és a technikai civilizáció akár közvetlen irodalmi-képzőművészeti „hasznosítására”. A társtudományok segítségével, egyes elméleti „iskolák” forrásbázisa igazolja Kulcsár Szabó szerint, hogy nem pusztán az írás, a terjesztés, a közvetítés technikája alakul(t) át, hanem legalább annyira mindezeknek értelmezéséé is, ezáltal az irodalomelmélet integrálhatta a társtudományi módszereket, korántsem azért, hogy – mint a XIX. század pozitívizmusa – kritikátlanul átvegye a terminológiát és olykor a módszert is a természettudományoktól, hanem azért, hogy „a kultúratudományok történeti-antropológiai kérdésirányait is bevonja az esztétikai tapasztalat temporalitásának értelmezésébe.”

Az a dolgozat, amelyből idéztem, meglepő módon fölértékelni látszik azt az irodalomtudományt, amelynek a kulturológiában vagy a művelődéstörténetben való feloldódását többen az irodalomtörténet/tudomány végeként aposztrofálták. Tudniillik az a közöztiség/közösség, amelyet az irodalomtörténet/tudomány helyének jelölnek ki többen, illetőleg Kulcsár Szabó hozzászól ehhez a „diszkurzív helynéküliség”-et is, szerinte felszabadító erővel képes hatni. „Mert úgy látszik, ebben a diszkurzív térben csak az ő (az irodalomtudomány. F. I.) számára nyílik meg annak lehetősége, hogy az antropológiai érdekltség megszüntethetetlen terét az antropológián túlról: a nyelv és szövegiség dezantropomorf működésének tapasztalatával ellensúlyozza.” Igaz, nem mindegyik értekezés sugároz ilyen optimizmust.

Ami Kulcsár Szabó Ernő kötetét illeti, az elméleti-alapozó tanulmányok általában későbbi időpontban születtek, mint az írói életműveket vagy azok egy részét áttekintők. Ennek aztán az a következménye, hogy némi feszültség támad az elméleti és „történeti” értekezések között, hiszen a Kassákról, Kovács András Ferencről, Márairól, Némethről írottak még nem alkalmazhatták az újabb elméleti tájékozódás eredményeit. Elismerem, ez a fajta tájékozódás már előkészületeiben ott bujkál a „történeti” stúdiókban, s az elmélet meg a történet nem feszül az értekezésekben egymással szembe, hiszen az elméleti fejtegetések egy célszerűbb történetiséget igyekeznek körvonalazni, míg a történeti tanulmányokban bőven lelünk „elméleti” passzusokat. Elmélet és gyakorlat szembesítésére akkor kerül sor, amikor a hungarológiát két értekezés mutatja be: megint az árulkodó címhasználat segítségével jelzem előrevetítve a körüljárt tárgyköröket. Az első dolgozat: *A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája. Avagy: emlékműve-e önmagának a [hungarológia]?*; A második: *A hungarológia – hermeneutika és kulturális poétika között*. Ez utóbbi írás három esztendővel az első után jelent meg. Ami ezeknek a vitázó tanulmányoknak helyzetét nehezíti, hogy miközben évtizedek során újjól „intézményesedett”, átszerveződött a hungarológia, meghatározásáról, kompetenciájáról, lehetőségeiről és a célszerűbb módszerekről nem egymással dialogizáló vagy egymáshoz közeli „rokon” álláspontok nem fogalmazódtak meg, hanem teljesen jogosnak érzem részint az emlékmű-„metaforát”, egy antikváriusi szemléletre célozva, nem kevésbé az utóbbi értekezés némileg elbizonytalanító hely-jelölését, hiszen ezúttal – ha jól értem a szerzői fejtegetéseket – a legalább kettős kapcsolódású kutatási tárgy, intézmény–működés/működtetés és közvetítés/közvetíttség újraértelmezése/elhelyezése (ti mik között szükséges, lehet vagy kell) a legfőbb tét. Ami azonban ezekből az értekezésekből (és az ezeket vitató ellen-írásokból) hiányzik, a hasonló „nemzetközi” kísérletek alapos számba vétele, továbbá konfrontálása

az 1930-as esztendőök óta próbálkozó magyarságtudomány-történettel. Itt csak annyit szeretnék fölillantani, hogy a germanisztika hamarabb ismerte föl a maga „belterjességét”, s az *interkulturelle Germanistik* segítségével kereste a maga kitérés lehetőségét, nem teljesen függetlenül attól, hogy az összehasonlító irodalomtudomány új részdiszciplínáinak ki-munkálásán fáradozott, s ez később olyan, kézikönyv-sorozatot kezdeményezett,¹⁴ amelynek szerzői–szerkesztői különféle (modern) filológiák, kulturális „poétikák” képviselői, s így az egyes nemzeti filológiákat nem egymástól elkülönülő szemlélet reprezentánsainak, mondjuk, egy nemzeti irodalomtörténet megvalósulásának példázataként jelenítették meg, a „(nemzeti) kultúrák [valóban] változékony üzemének metaforája”-ként, hanem rövidre zárva: szűkebb anyanyelvi, társadalmi és tágabb nemzetközi, kulturális kontextusokban, részint egy „sajátos irodalomközi együttes tagjaként”, részint a nemzetinek elgondolt és a regionálisnak vélt összejátszásán túl a saját meg az idegen dialogizáló, kölcsönös értelmezésének lehetőségeként. Mindenképpen (közérthető példával élve) a szintén nem előzmények nélküli goethei kezdeményre reagálva: sem az európai, sem a világ- sem a regionális irodalmi együttes nem teszi fölöslegessé a nemzeti filológiát, nem jelentékteleníti el a nemzeti irodalmat, éppen ellenkezőleg az európai (nyelvű) kulturális összefüggésrendszerbe állítva, a nem csupán egynyelvű hatástörténetet elgondolva, a nemzeti irodalomnak/kultúrának oly vonásai tetszenek ki, amelyeket az önélvűség jórészt elfedett. S hogy Goethe a technikai haladást nem bizonyosan kárhóztatta, arra legyen elegendő a sokat idézett mondás a kereskedelem, a közlekedés fejlődéséről, amely közelebb hozza egymáshoz a népeket, illetőleg szellemi termékeiket is. Aligha egészen fölösleges arra figyelmeztetni, hogy a kapcsolattörténet legfeljebb segédtudományi rangra tehet szert, amennyiben a hatástörténeti vizsgálódás részének tekintjük.

Következő esettanulmányul a finn-ugrisztikát említeném, amely a nemzetközi szakirodalomban mindenekelőtt a nyelvészeti, azon belül a nyelvtörténeti stúdiumok közé iktatódott be, a finnugrisztikában „emancipálódott” diszciplínák közül az etnográfia meg a vallástörténet említhető még. S bár akadnak kísérletek arra, hogy összefoglaló, részleteiben összehasonlító finn-ugor irodalomtörténetek készüljenek, számomra a leginkább azt dokumentálták, amit az indokoltabban elkülönülő szlavisztika esetében is kétségesnek érzek, a nyelvrokonság önmagában nem elég alap az irodalmi összehasonlításhoz, jóllehet a nyelvrokonság tudománytörténete többnyire kulturológiai tartalommal töltődött föl. Ugyanakkor a finn-ugrisztika nyelvészeti módszerében is fölfedezhető az antikváriusi szempont. A jól kidolgozott, szinte sémává tett-lett eljárások hasznosak lehetnek például a kisebb, sajnós, kiveszőben lévő finn-ugor nyelvek szintaktikájának leírásakor, a nyelvemlékek történeti elemzése szintén a jól kitaposott ösvényen halad, de éppen a finn-ugrisztika nem egy képviselője érzi szűknek és avítnak a hagyományos finn-ugrisztikát, keresvén egy kulturális finn-ugrisztika felé vezethető utat. Nem bizonyos, hogy a magyar tudományosságban a magyar finn-ugrisztika utóbbi két-három évtizedét az izgalmas innovációs törekvések jellemeznék.

Harmadjára arról szólnék, hogy a magyarságtudománynak mint diszciplínának története jórészt megiratlan, jóllehet ismerek olyan, kiváló értekezést, (Poszler Györgyét), amely például a magyar nemzetkép-elemzések alapvetően fontos kötetét, a *Mi a magyar?*-t¹⁵ mértéktartóan és hitelesen bemutatja. Az azonban legfőljebb említetik, hogy

létezett egy *Magyarságtudomány* című folyóirat, amelyben Németh László inkább emlegetett, mint behatóan elemzett programtanulmánya olvasható, hogy aztán Németh és elképzelései kiszoruljanak a lapból. Hogy ez a folyóirat jórészt párhuzamban jelent meg a közép-európai humanizmus folyóiratával, az *Apolloval*, amely a közép-európai összehasonlító kutatást (nemcsak az irodalmi!) úgy alapozta meg, hogy azt valóban regionális kultúráként, kultúrák átszövődéseként tárgyalta, továbbá az inkább népszerűsítő jellegű, de a magyarság közép-európai kontextusához sok fontos adalékot szállító, Csuka Zoltán szerkesztette *Láthatárral*, (itt látott magyarul napvilágot E. B. Lukáč esszéje a szellemi termékek (produkt) cseréjéről), valamint az idegen nyelvű, máig értékesíthető-használható értekezéseket közlő tudományos folyóirattal, az *Archivum Europae centro-orientalisszal*, erről kevés szó esett. A magam idevonatkozó kutatásai viszonylag csekély visszhangot keltettek. Ám ha a XIX. századba nézünk vissza, akkor is inkább a kutatási deficitekéről lehetne beszámolni. Kazinczy Ferenc volt talán az első, aki szorgalmazta a magyar művelődés bemutatását a német nyelvű sajtóban, hogy a magyar irodalom/kultúra törekvéseit ne csak az országhatáron belül ismerjék, s ezt összekötötte azzal, hogy az idegen nyelvű alkotások fordítását irodalmi programja részévé tette. Toldy Ferenc az 1830-as esztendőkből sűrűn közölt olyan írásokat folyóiratokban, amelyek hozzájárultak a magyar komparatiztika előtörténetének kialakulásához. A sort hosszan lehetne még folytatni, ám összefüggő, adatgazdag, részletekre kiterjedő történettel nem rendelkezünk, az állandó újratekintések, a kései intézményesedés nemigen tették lehetővé, hogy a több ízben újrászerveződő magyarságtudomány reagáljon előzményeire, a nemzeti tudatba iktassa önnön kezdeményeit. Még Németh László igyekezete, amely a magyar történelmet cseh és lengyel párhuzamaival szerette volna láttatni, sem eléggé él azokban, akik a hungarológiával foglalkoznak. Mindennek aztán az (lehet) a következménye, hogy a hungarológia „elvi-módszertani” kérdésein töprengők csupán részlegesen ismerhetik az önálló(?) diszciplína bevezetésének fáradozásai közepette e diszciplína múltját, amelynek feldolgozása várat magára, de hiányzik egy olyan „kultúraközi fölmérés” is, amely „legalább abban a pragmatikai kérdésben biztonságos eligazítást nyújthatna, vajon fölgyűlt-e annyi kultúraközi tapasztalat a hungarológia mai közvetítő gyakorlatában, amennyi kikényszerítheti a szak alapvető újraértelmezését, vagy érzjük be kevesebbel.” Kulcsár Szabó Babitsot, Bartucz Lajost, Bibó Istvánt, Szerb Antalt, Kölcseyt, Kosztolányit, Németh Lászlót idézi meg tanúságtételre, de tanulmányában e meglehetősen különmű véleményeket hangoztató szerzőktől vett idézetek sem állhatnak össze sem történetté, sem a kultúraközi tapasztalatot alapozó örökséggé. Ugyanis a kölcsönös fordításirodalom (bár Goethe szerint is út a világirodalomhoz) aligha uralható tendenciája a kontaktusoknak, jelentéktelen művek tehetnek az adaptáció során roppant jelentőségre szert (gondoljunk a *Bánk bán* „idézetekre”), míg egy a hazai ízlés, kánon alapján összeállított antológia csenghet ki a teljes részvétlenségbe, bármily kitűnő versek, novellák, esszék sorakoznak is egymásután. A közvetítésnek azonban más veszélyei is leselkednek a még oly jószándékú közvetítőre. Amennyiben a magyar irodalom recepciós aktivitását túlhangsúlyozza, érdektelenné válik, hiszen a másik fél a maga irodalmában eredetiben könnyebben férhet hozzá az adott műhöz, életműhöz, kulturális eseményekhez, a „leképződés” nem szül érdekeltséget. Amennyiben viszont az önelvűség vagy az európai kultúrához való (előttünk vitathatatlanul hir-

detett) hozzájárulás hangsúlyozódik túl, az önismeret ingatagsága és nem feltétlen a dialógusba lépni kívánás lehet szembetűnővé. Éppen ezért aligha célszerű, de legalábbis kevésbé célra vezető azon töprengeni, vajon miért *A gyertyák csonkig égnek* indította és tartósította Márai sikerét az olasz és a német olvasóközönségben; inkább arra volna érdemes kérdezni, hogy mi az, ami indokolhatja (mert szerintem indokolja) ezt a sikert. A nemzeti-anyanyelvű irodalmak-kultúrák recepciós tevékenysége nem egyszer a mindenkori (diktatórikus, liberális, nemzeti, [pszeudo-]morális elkötelezettségű) kulturális politikával szemben működik. A magyar századfordulós modernség irodalom- és kultúrafelfogása a hivatalos intézmények ellenében alakult, ezen belül az európai irodalmi/kulturális tendenciákat és ellen-tendenciákat másképpen értékelték, miáltal a maguk „helyét” is másutt jelölték ki. Császár Elemér Horváth János *Ady és a legújabb magyar líra* című könyvecskéjét ismertette (Budapesti Szemle 1910, 141. k. 339. sz. 453.) erre félreérthetetlenül mutat rá: „Mégis inkább hiszem, amire különben maga Horváth is céloz, hogy a *Nyugat* költészete pusztán Baudelaire és Verlaine utánzóira, a francia decadensekre és symbolistákra megy vissza, s magyar elődeiket ép úgy czégérül használják, mint ahogy a sesessionisták kisajátították Velasquez. Valóban, amikor az új iránynak nem történeti előzményeit, hanem lelki alapját kutatja, az ösztöniség tudatos költészetében, a decadenciában találja, Baudelaireék hitvallásában. (...) Tiszta pillantással ismeri föl az új iránynak három jellemző vonását, azokat, melyek a korcs költészetnek igazi karakterét megadják s a komoly irodalomtól elválasztják, a gógös nemzetköziségben, mellyel elrúgták maguktól a hazát, a satnya érzékiségben, abban a szemérmertlenségben, mellyel az érzéki szerelmet dicsőítik, és az érthetlenségben.” Császár a *Nyugat* lírájának jellemzésével megadja az „új irány” karakterológiáját, amely a jelzett pontokon eltér az általa imagológiai helyeseltető irodalomtól és magatartásformáktól.

Visszatérve a Kulcsár Szabó fölvetette problémákra, a hungarológia felfogható az önértés/önértelmezés oly tudományának, amely a kultúraközi tapasztalatokból, a saját és az idegen oly találkozásából merít, amely egymásban ismeri föl kölcsönösen a másikat, hogy létrejöhessen a termékeny dialógus. Innen nézve talán nem oly veszteség, hogy *A Mira-beau-hídnak* vagy Poe *A hollójának* több a fordítója, mint az *Égővnek* vagy az *Átokföldjének* (de azért Eliotnak is akadt kettőnél több magyar tolmácsa), a kérdés talán megfordítható volna: vajon Apollinaire-nek a magyar avantgárdban való feltűnése és szórványos szereplése után miért a saját avantgárdját „konzolidáló”, a késő *Nyugat*-os poézis felé forduló Radnóti és Vas adott ki kötetet, a költő halála után mintegy két évtizeddel, és ez magyar sajátosság-e, magyar különlegesség-e? Igaz, a cseh poétizmus Apollinaire-recepciója korábbi a magyarnál, de a szlovák szürrealizmus jórészt egyidejű Radnótiék vállalkozásával. Egy másik példa, amit már több ízben leírtam: Ady Endre jelentősége és szerepe a szlovák, a horvát és a szerb irodalomban szinte azonos a magyaréval, a modernség áttörését segítette, mind személyisége (!), mind (főleg korai) költészete a szecessziós és a szimbolista lírának meghatározó jelensége. Az Ady-terminológia (a köd, a sár, a mocsár, a lép, az ugar) Krleža *Filip Latinovicz hazatérése* című regényében is terminológiai jelentőségű, szimbólum-értékű. Krleža Ady líráját az orosz Bloké és Rilkéé (!) mellé helyezi, miközben regényben és esszéiben már a prousti emlékezés-technika adaptálásával és leírásával is kísérletezik, a megjelenített tárgyi világ szecessziós vonásait hangsúlyozva. Már most lehet,

hogy Kosztolányi nyelvszemlélete korszerűbbnek tetszhet egy mai értekezőnek, mint az Adyé, de a kortársak, és a magyar kortársakénál még későbbi időpontra elnyúlóan is, a szlovák, a horvát és részben a szerb szerzők modernségükhöz az általuk (válogatva) befogadott Ady-lírát, Ady-„pózokat”, Ady-szókincset használták.

Egy másik kérdés, amit már részben érintettem, a hungarológia mint a közvetítés tudománya, ha úgy tetszik, az imagológiai sugalmazásoké, a nemzet/nép/kultúra-imázsé. Ide érdemesnek tartom Kulcsár Szabó egy fontos megállapítását idézni: „Mert nemzetközi szinten – s hol, ha nem itt van igazán tennivalója – csak az a hungarológia képes a kulturális arculat érvényes közvetítésére, amely nem egyszerűen (és ideologikusan) az identitás *meglétét* tagadja, hanem annak *létmódját és szerkezetét* érinti meg kultúraközi alakzatként. Úgy, mint valamit, ami mindenki számára *ugyanúgy* hozzáférhetően soha nincs ugyan, de az interkulturális megértés élő, dialogikus folyamatában valami nem-identikusként mégiscsak mindig újraképződik.” S csak filológiai adalékul: ebből a nézőpontból érdemes (újra)olvasni Turóczy-Trostler József szorgalmas, bár kiegészítésre szoruló és azóta részlegesen kiegészített adatgyűjtését: *Petőfi belép a világirodalomba*. Elsősorban a németnyelvű befogadásra derül fény (a szlovák, szerb, cseh, román recepciótörténet részben hiányzik. Sava Babić jóval később jelentette meg vastag monográfiáját: *Kako smo prevodili Petefija, Miként fordítottuk Petőfit?* címmel); ám e befogadás nem pusztán, helyenként nem is elsősorban egy költészet értelmezése során történt, hanem egy költő legendája, egy romantikus vagy romantizáló nemzetkép és/vagy „tájélmény” segítségével; de a szlovák irodalomban a Petőfi-fordítások kiteljesítették a különféle okok miatt addig differenciálatlan vagy nem teljes műfaji rendszert (például a bordalok esetében), másutt a szlovák romantikának azokat a tónusait erősítették, Hviezdoslav korai lírájában), amelyekre kevésbé figyeltek a nemzeti nagyelbeszélés ítései. Egyfelől – s ez kiviláglik Kulcsár Szabó előadásából – külföldi, idegen nyelvű konferenciákon, nemzetközi vállalkozásokban való részvétellel szükséges közvetíteni a magyar kultúrát, annak tudatában, hogy létrehozható a kultúraközi találkozás/találkoztatás. Másfelől az önértelmezés sem képzelhető monologikusan, a saját meg az idegen dialógus-változataira reflektálva valósítható meg az önreflexió, kiegészítve, kiteljesítve azzal, amit Kulcsár Szabó így fogalmaz meg: „tradíció és jelen termékeny találkozását a *kétirányú* hagyományközvetítés hatáselvében fölismerve...” Nemigen tagadható, hogy a hazai és a külföldi értékfelfogás és értelmezési érdekelttség jelentősen eltérhet egymástól egy magyar kulturális jelenség megítélésében. Jól emlékszem egy olyan hazai vitára, amelynek során egy vitázó fél szóvá tette, hogy egy külföldiek (adott esetben az angol nyelvű területnek) szánt magyar irodalomtörténetben Kazinczy Ferenc fél oldalhoz jut, míg Molnár Ferenc négyhez. Azon talán nem kezdenék most gondolkodni, mi lehet az oka annak, hogy idegen nyelven legalább annyi, ha nem több a szakirodalom Molnárról (s benne jóval kevesebb a fanyalgás), mint a magyarban, s irodalomtudatunkban vajon a helyén van-e Molnár Ferenc (elsősorban a színműíró, de a prózaíró, a fordító és az alig ismert, kitűnő publicista, akinek alakját egy regényében Krúdy Gyula is megörökítette, fanyalgás nélkül!). Azt én sem hiszem, hogy mindig el kell fogadni a hazai állásponttól (ha egyáltalában létezik ilyen általánosítható öszvélemény, még Molnár esetében is szóródnak a nézetek) eltérő megítéléseket, de az nem ment föl senkit, hogy megkísérelje legalább megérteni (elfogadni nem muszáj) azt, hogy például Molnár „világ-

színházát”-t különféleképpen értik – mondjuk – Bécsben, ahol a *Liliom* Városligetéből a Prater vurstlija lett, s Molnár (Alfred Polgar átköltésében) majdnem osztrák szerzőként funkcionál, vagy Amerikában, ahol ugyanabból a színdarabból roppant sikerű musical lett. Egy másik példa: magasabb szinten Lenaunál, alacsonyabb szinten többek között Johann Nepomuk Voglnál, azaz osztrák irodalmi közvetítéssel rajzolódott ki a puszta-romantika magyar nemzeti imázként. Az azonban nagyon valószínűsíthető, hogy ez elősegítette Petőfi osztrák és német irodalmi sikerét (talán a zeneit is), viszont nem volt képes elérni, hogy a Petőfinél nem sokkal gyarlóbb fordítások ellenére Arany János *Toldija* hasonlóképpen fedeződjék föl a német nyelvű világirodalom számára. Mármost aligha egészen célszerű az „igaz vs hamis” horizontban (Kulcsár Szabó) megmerevíteni azt a nemzetképet, amelyet zeneileg Liszt Ferenc magyar rapszódiai és Brahms magyar táncai segítettek életben tartani (nem is szólva a „szórakoztató” zene olyan „klasszikusairól”, mint a Monticárdás vagy a Jókai-mű alapján készült *Cigánybáró* Toborzója), „mert – adom át a szót Kulcsár Szabónak – a nemzeti kulturális identitás (...) – mindig saját és idegen találkozásának eseményében konstituálódván – sohasem *valami* gyanánt jön létre, hanem a *mit jelent?* horizontjában válaszol valamire. Az idegennek a reánk vonatkozó kérdését kiváltó érdekelttségére ad feleletet, számunkra pedig az idegen véleményen próbára tett új önmegértés lehetőségét tartalmazza. Mégpedig anélkül, hogy a két oldalon egybeesnék, egybe kellene, hogy essék a [jelentése]...” (vö. följebb) A Petőfi- és a puszta-romantikához kiegészítésként annyit, hogy mindez természetsszerűleg a negativitásba fordulhat át, az „ázsiaiáság” nemzetjellemi tényezőként a barbárság szinonimája lehet, mint ahogy az első világháborús cseh propaganda, Beneš francia nyelvű röpirata, a *Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot!* élt is ezzel a lehetőséggel.

Arról nincs szó, hogy a hungarológia művelői, kivált intézményei tétlenül szemlélhették a magyar nemzeti image-ok és mirage-ok kiszámíthatatlan terjedését/terjesztését, de nem árt jobban odafigyelni arra, amit Kulcsár Szabó emígy összegzett: „az idegen kultúra sohasem önmagunkért fordult felénk, hanem saját kérdezősi horizontjának azon érdekelt-ségeitől vezetett, amelyeknek rajtunk keresztül nyert válaszok *tudására* van szüksége.” Ezzel sem 1848/49, sem 1956 „nyugati” irodalmi visszhangját nem kibővíthetjük, ám számolnunk kell azzal, hogy Heine magyar hősiességet megéneklő verse a német költői hagyományba iktatja 1849 eseményét. Victor Hugo egy sorban említi Batthyányt, Petőfit és Poeriot a szabadságküzdelmek bukását siratva, a mártírokat gyászolva; Camus szintén az európai szabadság gondolat jegyében foglalt állást a magyar forradalomról szólva. Összetett viszonyok, bonyolultnak tetsző összefüggések lehetnek kedvező vagy kedvezőtlen hatással a befogadásra. Kerecsényi Dezső Riedl Frigvest idézi, aki némileg egyoldalúan nyilatkozik meg: „A mai európai művelődés óriás erejű áramlatával szemben nemzeti önálló osztályrészünk csak egy módon biztosíthatjuk és fejleszthetjük: ha minél többet tanulunk a külföldtől. Az önállóság ma tanultságot tesz fel.”¹⁶ Annyi azért elfogadható, hogy nem a makacs és merev hagyományörzés („konzerválás”) teszi élővé, „lereagálhatóvá”, „érdekessé” a nemzeti kultúrát, hanem az, amit Riedl tanulásnak, úgy értem: elsajátításnak nevez, a dialógusba lépés előkészítése, lehetővé tétele, az „idegen” *saját*ba integrálása. A dialógus minden valószínűség szerint akként fogható föl, miként Gadamer a *beszélgetést* határozza meg: „A beszélgetés lehetősége valójában a kérdések és a válaszok kölcsö-

nös kijátszásában áll. Nincs olyan kijelentés, mely végső értelmét, azaz azt, amit a másik számára mond, ne abból a kérdésből nyerné, melyre válaszol.”¹⁷ Ami természetszerűleg nem menti föl a hungarológiát attól, hogy olyan kultúratudományi ajánlatokkal lépjen az európai nemzetek közösségébe, amelyek – rövidre zárva – dialógusképeseknek bizonyulhatnak. Az esetleg alternatív kultúramodellek kidolgozásában a magyar művész(et)ek tapasztalata magától érthetődőleg mellőzhetetlen.

Kulcsár Szabó Ernő rövid előszavában megkísérli, hogy elhelyezze kötetét, amely különféle alkalmakra (konferenciákra, folyóiratokba, kötetekbe) különböző időpontokban írt tanulmányait tartalmazza, abban a folyamatban, amelyben egyrészt kifelé vezet egy (hagyományosan felfogott?) irodalomtörténetből/tudományból, de amely azért tekint, lép a megszokott diszciplína-határon túlra, hogy szemügyre vehesse önnön szituáltságát, önértelmezéseinek, önértésének esélyeit, és másrészt megkísérelje azoknak a fölismeréseknek tudatosítását, amelyek abból adódhattak, hogy „rákényszerült(...) a hagyományos értelemben vett irodalomtörténet határainak átlépésére.” Az írás „kulturtechnikai feltételezettsége” az újabb fölismerések szerint nagyobb jelentőségű, mint azt eddig hitték, bár a mozi és az irodalom (Babits, Heltai), a tollal vagy írógéppel fogalmazás, a villanylámpa mellett írás/olvasás a magyar irodalomnak elég régóta problémája, egészen odáig, hogy Kosztolányi nemcsak „álmodott” színes tintákról, hanem valóban *írt* is velük. Kulcsár Szabó Mallarméra hivatkozik, Walter Benjaminget idézi a „medialitás (...) fölértékelődése” tárgyában, megjegyezvén: a kulturális technikák alakulástörténete számos olyan kérdést vetett föl, amely jórészt elkerülte (ha Kulcsár Szabó szóhasználatához ragaszkodom) „a hagyományos irodalomtörténet” figyelmét. Mindez még az irodalmi értelmezések külső körén maradhatna, ha nem arról volna szó, hogy „az új mediális technikák (...) addig nem ismert mértékben élezték ki a művészet szellemi és materiális kódjainak feszültségét”. S minthogy a fordulat idejét Kulcsár Szabó a modernsége teszi, részint ennek a modernségnek elemzésére vállalkozik, a kötet tanulmányainak egy részében. Ebben a helyzetben újragondolást igényel az irodalomtörténet, a filológia, ha úgy tetszik, az „értelmezés-tudomány” általában. Minthogy Kulcsár Szabó Ernő a német hermeneutikán és recepcióesztétikán „szocializálódott”, úgy véli, a hermeneutika és a kultúratudományok szembesítése, a hermeneutika-történet során megfogalmazódó „előzmények”, a heideggeri-gadameri-jaussi „nézőpont” érvényesíthetőségének kérdése kettős feladatként igényel kifejtést: először is a hermeneutikát ért kihívások (olykor támadások) problémaként felfogása, velük szemben a hermeneutikában, a korszerűsödő értés/értelmezés-„tudományban” rejlő, eddig kiaknázatlanul maradt, mert eddig nem tematizált lehetőségeknek föltárása, ez viszont óhatatlanul polémikus alapállást feltételez, polémiát és módosító ajánlatokat „tudománytörténetileg” (azaz régebben elhangzott/leírt megállapítások problematizálását), másodsor: a vita „kortársi” jellegű is, a hermeneutikai aspektusnak olykor „jogosultságá”-ban kételkedő, máskor konkrét irodalomtörténeti/periodizációs ajánlatokat lomtárba számúzni kívánó ellenvéleményt hangoztató nézeteket tesz szóvá egyik-másik írás. Aligha volna kevésbé örvendetesnek nevezhető, hogy az irodalomértelmezésről, a hungarológiáról, a filológiáról, akár éppen a medialitás új felfogásáról több tanulmány készült, még örvendetesebb, hogy egymástól alapjában eltérő irodalomtörténeti/tudományos meggyőződés, „iskola” szempontrendszerét érvényesítve. Azt semmiképpen nem állíthat-

nók, hogy egy újabb vizsgálódási eljárás vagy „elmélet” feltétlenül jobb egy réginel, az sem, hogy egészen bizonyosan kiszorítja a régit. Gonoszul és ironikusan: Nietzsche óta mily sokan, mennyi erudícióval, mily lendülettel és mily kevés eredménnyel kísérlik meg diszkreditálni a pozitívizmust, többnyire a másod- és a harmadvonal, epigon képviselőinek munkáin szemléltetve azt a zsákutcát, ahová az önmagát valóban túlélő pozitívizmus belekényszerítette az irodalomtörténetet. Csakhogy a *túlélés*-t felbontva: a túl is igaz, az élés/élő is: ma is megvan, ha másutt nem, akkor a pozitívizmust követő korszakok ama cselekvésében, amelynek során ami a pozitívizmusból maradandó, beépült a következő korszakok szemléletébe, módszerébe, gondolkodásába. Kulcsár Szabó Ernőnek ez a tanulmánykötete is, mint valamennyi ezt megelőző, valamint két kiadást megért irodalomtörténete, úgy szakított és szakít ma is az általa hagyományosnak minősített irodalomtörténeti felfogással és módszerrel, hogy helyébe, de legalább is mellé egy *másikat* állított, amelyet nem hagyománytalansága, hanem hagyományértelmezése különböztet meg az általa hagyományosnak nevezett-től. Irodalomtörténete nem mentes ugyan a kompromisszumoktól, annyi azért elmondható róla, hogy nagyjában-egészében szuverén értékrendszert működtetett, tanulmánykötetei pedig megkísérelték, hogy átírják egyfelől a modernség hatástörténeti elvű értelmezési lehetőségeit, másfelől (az előbbitől messze nem függetlenül) megkérdőjelezték a többé-kevésbé általánosan elfogadott kánont és így az irodalmi értékelés módját is. Kulcsár Szabó tette mindezt olyképpen, hogy a hermeneutika német hagyományát, elsősorban Heidegger és Gadamer bölceleti munkásságát tette meg nézetrendszere alapjául, és csak fokozatosan közeledett a dekonstrukció Paul de Man munkásságával jelzett elgondolásaihoz (pontosabban azoknak a hermeneutikához párosítható szegmenseihez). Aligha állítható, hogy Kulcsár Szabó ne módosított volna nézetein, talán önkritikusként is olvasható volna az előszó néhány mondata: „A kortárs irodalomtudomány antihermeneutikai irányzatainak számos kritikai megfigyelése vált hasznára az irodalomértés szövegközelibb artikulációjának. Ma már kevés hermeneutikus osztja azt a nézetet, hogy a nyelv [árnyékában] a szöveg csupán amolyan köztes helye, átmeneti állomása volna az irodalmi kommunikációnak.” Az azonban Kulcsár Szabó munkásságáról változatlanul elmondható, hogy az erőteljes (irodalom)elméleti/bölceleti alapozás előzi meg, kíséri az elemző kifejtést, műveinek kritikusai talán ezért vádolják azzal, hogy az irodalomelmélet szinte elfedi az irodalmat, az irodalmi mű mintha illusztrációja lenne elméleti tételeknek.

Annyi bizonyos, hogy Kulcsár Szabó Ernő a (német) hermeneutika magyar irodalomtörténetbe/tudományba honosításával szubverzív tényezőjévé lett az irodalomtörténeti közgondolkodásnak, s az a nyelv, amely a (német) hermeneutikát próbálja meg magyarul megszólaltatni, ugyancsak több bírálóra lelt. Az utóbbi két évtizedben igencsak felgyorsult a változás az irodalomtörténetben/tudományban. A posztstrukturalizmus, meg ami utána jött, polgárjogot nyert. Egymással konkuráló, egymás alaptéziseit vitató, olykor (ritkán) egymással „beszélgető” irányzatok igyekeztek önmaguk emancipálásán, szélesebb körben (legalább egyetemi-akadémiai berkekben) történő népszerűsítésén. Közismert, hogy ezek az elméletek nem Magyarországon, nem magyar nyelvterületen születtek, a műveket le kellett fordítani magyarra, azaz meg kellett (volna?) teremteni a magyar terminológiát. Az is közismert, hogy a hagyományos magyar irodalomtörténeti terminológia sokszor nehe-

zen vagy sehogy nem fordítható más nyelvekre, még akkor sem, ha esetleg a megnevezett jelenség ott is létezik. Mindenféle „nyelvújítás” heves vitával jár, mindenféle új megfontolás kihívja maga ellen a különböző okokból ellenzők viszonylag nagy táborát. De az sem tagadható nagyon, hogy szükséges az újabb „irányok”, „iskolák” megszólaltatásához, de a nemzetközi szerepléshez is, a megfelelő terminológia; és a nem „hitvita” igényével és szókinccsel folytatott vitákból kitetszhet, mi az, amit érdemes továbbgondolni, mi az, ami valóban félreteendő, mi az, ami további finomításokra szorul. Nemcsak az Kulcsár Szabó könyveinek érdeme, hogy lehetőséget ad(ott)-adhat tisztázó vitákra, hanem még inkább az, hogy részint korszerű elméleti/történeti irányokat közvetített, részint ezeket megkísérelte a magyar irodalom, főleg az irodalmi modernség szerzőivel, műveivel, korszakelgondolásaival szembesíteni. Azt nem hiszem, hogy kizárólag a hermeneutika kínálja föl a célszerű, hasznosítható értelmezési módszereket, de azt sem hiszem, hogy a hermeneutika mellőzhető volna az irodalomtudományos tevékenység során. Kulcsár Szabó Ernő jelen kötete is markánsan, vitatkozva adja közre a mátt foglalkoztató irodalomtörténeti/tudományos kérdésekről véleményét, értésre, megértésre törekvése változatlan maradt, de immár a medialitásra, a mediális kultúratudományokra is kiterjed. Ha valaki helyzetképet rajzolna a magyar irodalomtörténet/tudomány jelen helyzetéről, abban teljes joggal tulajdonítana számottevő jelentőséget Kulcsár Szabó Ernő sosem vitathatatlan, mégcsak nem is cáfolhatatlan, de a vitát mindig megérdemlő, az európai trendekkel harmonizáló kezdeményezéseinek.¹⁸

JEGYZETEK

- 1 Kulcsár Szabó Ernő: Szöveg–medialitás–filológia. Költészettörténet és kulturalitás a modernségben. Bp., 2004. Az innen vett idézeteket a továbbiakban külön nem hivatkozom.
- 2 Friedrich Schlegel: Eszmék. (Athenaeum III. k. 1800.) In: August Wilhelm és Friedrich Schlegel: Válogatott esztétikai írások. Vál. szerk. bev. Zoltai Dénes, ford. Bendl Júlia, Tandori Dezső, Bp., 1980, 119.
- 3 Bruno Hillebrand. Gottfried Benn. Frankfurt/Main 1986., Gottfried Benn. Hg. von Bruno Hillebrand. Darmstadt 1979. Wege der Forschung Bd. CCCXVI. Főleg: Hillebrand: Gottfried Benn und Friedrich Nietzsche, 409–434.
- 4 Gerhard Neumann, Sigrid Weigel (hg.): Lesbarkeit der Kultur. Literaturwissenschaften zwischen Kulturtechnik und Ethnographie. München 2000.
- 5 Walter Haug: Warum darf Literaturwissenschaft nicht Literaturwissenschaft sein. in: i. m. 201–220.
- 6 Hans-Georg Gadamer: Szöveg és interpretáció. Ford. Hévízi Ottó. In: Szöveg és interpretáció. Szerk. utószó: Bacsó Béla. Bp., [1991.] 32.
- 7 Hans-Robert Jauss: Horizontszerkezet és dialogicitás. In: Uő: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Vál. szerk. utószó: Kulcsár-Szabó Zoltán. Bp., 1999, 271–272.
- 8 Athenaeum-töredékek. In: a 2. sz. jegyzetben i. m. 150.
- 9 Idézi: Hartmut Böhme, Peter Matussek, Lothar Müller: Orientierung Kulturwissenschaft. Was sie kann, was sie will. Reinbek bei Hamburg 2000. 28.
- 10 Friedrich Nietzsche: Emberi – túlságosan is emberi. Ford. Romhányi Török Gábor. Szeged, 2001. 225.
- 11 A 8. sz. jegyzetben i. m. 404.

- 12 Rainer Grübel, Ralf Grüttemeier, Helmut Lethen: Orientierung Literaturwissenschaft. Was sie kann, was sie will. Reinbek bei Hamburg 2001. 225.
- 13 Uo. 199.
- 14 A Rowohlts Enzyklopädie-sorozat köteteire gondolok, amelyek Orientierung címszava az egyetemi oktatást, a hallgatók tárgyválasztásának segítségét célozza meg.
- 15 Mi a magyar? Szerk. Szekfű Gyula. Bp. 1939. (reprint: 1992.)
- 16 Kerecsényi Dezső: Magyar irodalom. In: 15. sz. jegyzetben i. m. 30.
- 17 Hans-Georg Gadamer: Miként járul hozzá a költészet az igazság kereséséhez? Ford. Tallár Ferenc. In: Uó. A szép aktualitása. Vál. Bacsó Béla. Bp., 1994, 144.
- 18 A dolgozatomban érintett problémák egy részéről más vonatkozásokat kiemelve az alábbi kötetekben írtam: Irodalomtörténesek Kelet-Közép-Európában. Bp., 1999., A közép-európai szöveg-univerzum. Bp., 2002. Idegondolható még a következő gyűjteményes kötet: Irodalomelmélet az ezredvégen. Szerk. Ármeán Ottilia, Fried István, Odorics Ferenc. Szeged–Budapest 2002. A megújult Filológiai Közöny Bókay Antal szerkesztői programcikkét követőleg Paul de Man tárgyunkat megvilágító írásával nyit: Visszatérés a filológiához. Filológiai Közöny 48 (2002) 1–2: 12–16. A kérdéshez vö. még ugyanitt közölt írással: Filológia, szövegmagyarázat, -értés és értelmezés, 35–45. Részint Kulcsár Szabónak az ismertetett kötet idevágó értekezéseire reagál: Bene Sándor: Szövegaktus. Irodalomtörténeti Közlemények 2003. 628–702, főleg: 628–643, 643–656, valamint Kecskeméti Gábor: Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók). Uo. 703–741.

